ISSN : 0976-0385

⁂ संपादक ⁂
डॉ. किशोर चव्हाण, सहयोगी प्राध्यापक
अॅड. विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक

⁂ कार्यकारी संपादक ⁂
डॉ. प्रवीण कोठावदे, प्राचार्य
श्री जैन विद्या प्रसारक मंडळ अध्यापक महाविद्यालय, चिंचवड, पुणे

⁂ सहसंपादक ⁂
डॉ. दीपक चव्हाण, सहयोगी प्राध्यापक
टिळक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे
डॉ. सुधा पिंगळे, सहाय्यक प्राध्यापक
शिक्षणशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
डॉ. सुभाष भालेराव, सहयोगी प्राध्यापक
अॅड. विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक
डॉ. संजीवनी महाले, सहयोगी प्राध्यापक
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
डॉ. दिगंबर दरेकर, सहाय्यक प्राध्यापक
डॉ. बी. एन. पुरंदरे व श्रीम. एस. जी. गुप्ता कॉलेज, लोणावळा
डॉ. नरेंद्र देशमुख, सहाय्यक प्राध्यापक
मसगा कला, विज्ञान, वाणिज्य महा. मालेगाव, जि. नाशिक
डॉ. सुहास पाठक, सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

⁂ तज्ज्ञ सल्लागार ⁂
डॉ. अनंत जोशी, निवृत्त संचालक
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
डॉ. संजीव सोनवणे, विभागप्रमुख व अधिष्ठाता
शिक्षणशास्त्र व विस्तार विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे
डॉ. नरेंद्र कडू, कुलसचिव पुणे विद्यापीठ, पुणे
डॉ. स्मिता काळे, प्राचार्य व माजी अधिष्ठाता
अनंतराव थोपटे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, आंबेजोगाई
डॉ. गणेश शेटकर, माजी अधिष्ठाता
शासकीय शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, आंबेजोगाई
डॉ. भूषण पाटील, प्राचार्य
एच. जी. एम. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, पुणे
डॉ. पुंडलिक रसाळ, प्राचार्य
कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महा. निफाड, जि. नाशिक
डॉ. कविता साळुंके, सहयोगी प्राध्यापक
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

या अंकातील लेखकांचे विचार स्वतंत्र आहेत त्यास प्रकाशक आणि संपादक मंडळ सहमत असतीलच असे नाही.

Printed by Angha Kishor Chavan, Published by Angha Kisor Chavan on behalf of (or owned by) Angha Kishor Chavan and Printed at Vaibhav Enterprises, Flat No. 12, Siddhakala Sankul, Manikshaw Nagar, Kathe Galli, Dwarka, Nashik and Published at Insight Publication, Shop No. 3, Shrirang Mangal Apt., Shrirang Nagar, Gangapur Road, Nashik : 422 013. Editor : Dr. Kishor Chavan.

Peered Reviewed Journal In Education

शिक्षणातील मर्मदृष्टी

ISSN : 0976-0385

संशोधनात्मक लेख

2

प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम चिकित्सा व भविष्यवेध

डॉ. कविता साळुंके

सहयोगी प्राध्यापक, य.च.म.मु.वि., नाशिक

प्रास्ताविक

निरक्षरता आणि अज्ञान या गोष्टी व्यक्तीच्या तसेच राष्ट्राच्या विकासाला आड येत असतात, हे नव्याने सांगायला नको. अज्ञान आणि दारिद्र्य हीच क्रांती आणि गुन्हेगारी यांची मुळे आहेत, असे अडीच हजार वर्षापूर्वी ॲरिस्टॉटलने म्हटले होते, ते आजही खरे आहे. भारतात स्वातंत्र्याच्यावेळी ८४% लोक निरक्षर आहेत. म्हणताना आपल्याकडे स्वातंत्र्यानंतर प्रत्येकला शिक्षणाची गरज आहे हे मान्य करून घटनेच्या ४५ क्रमांकाच्या मार्गदर्शक सूत्रानुसार ६ ते १४ या वयोगटासाठी सर्व बालकांना सार्वत्रिक, सक्तीच्या, मोफत प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली. खरे तर त्याचवेळी सर्व बालकांना सार्वत्रिक, सक्तीचया, मोफत प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली. खरे तर त्याचवेळी प्रौढ शिक्षणाबाबतचाही विचार व्हायला हवा होता. प्रौढ व्यक्ती म्हणजे वय वर्षे १८ वर्षापुढील वयाच्या व्यक्ती होय. देशात काम करणारा वयोगट १८ ते ३५ चा मानला जातो. युनेस्कोच्या भाषेत त्यांना युवा म्हणतात तर अर्थशास्त्राच्या भाषेत सर्वोत्तम उत्पादक घटक म्हणतात. या वयोगटातील निरक्षर व्यक्तींना साक्षर करण्याच्यादृष्टीने प्रौढ शिक्षणाला आगळेवेगळे महत्त्व आहे. हे ओळखून जागतिक साक्षरता परिषद, सामाजिक परिषद, युनेस्को तसेच केंद्र आणि राज्य शासन या सर्वांनीच आजतागायत प्रयत्न केले. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाबरोबरच प्रौढ शिक्षणाचाही विचार व्हावा, असे निवेदन १९७७ मध्ये त्यावेळचे केंद्रीय शिक्षणमंत्री प्रताप चंदूर यांनी लोकसभेत मांडले. त्यावर चर्चा होऊन प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम सुरू झाला. यथावकाश त्याची गरज नाही म्हणून ते बंदही करण्यात आले. पण आजही त्याची गरज वाटते. त्यात केवळ साक्षरतेवर भर न देता माहिती संप्रेषण, आरोग्य, पर्यावरण, नेट व्यवहार इत्यादी घटकांवर शिक्षण द्यायला हवे.

प्रौढशिक्षण कार्यक्रमाची अवस्था

२ ऑक्टोबर १९७८ रोजी प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम केंद्र शासनामार्फत जाहीर करण्यात आला. त्यात साक्षरता आणि व्यावसायिक शिक्षण याला महत्त्व देऊन साक्षरता जाणीव आणि कार्यात्मकता ही कार्यक्रमाची उद्दिष्टे ठरविण्यात आली. यालाच प्रौढांसाठीची कार्यात्मक साक्षरता अर्थात फंक्शनल लिटरसी असे संबोधण्यात येऊ लागले. एवढेच नव्हे तर त्यासाठी १९७८ ते ८४ या पाच-सहा वर्षांच्या कालावधीत दहा कोटी निरक्षरांना साक्षर करण्यासाठी प्रतिवर्षी दोन कोटींची तरतूदही करण्यात आली. या कार्यक्रमात अंमलबजावणीमध्ये राज्य शासनापासून स्वयंसेवी संस्थांपर्यंत सर्वांचा समावेश करण्यात आला. त्याचा केवळ ३०.२५ लाख लोकांनी लाभ घेतला आणि खर्च जवळपास दीड कोटी झाला. म्हणजे कार्यक्रम तीन टक्केसुद्धा यशस्वी झाला नाही. निरक्षरांची फौज कमी होण्याऐवजी वाढतच राहिली. भारत हा निरक्षरांची सर्वाधिक संख्या असलेला जगातील प्रथम क्रमांकाचा देश बनला. या कार्यक्रमाला अपेक्षित यश न मिळण्याची अनेक कारणे सांगता येतील. उदाहरणार्थ निवडक राज्यातून प्रतिसाद, काही राज्यातून असलेला निरुत्साह, कार्यक्रमासंबंधी प्रौढांमधील आकर्षणाचा अभाव, स्वयंसेवी संस्थांमधील

3

Scanned with CamScanner

निरुत्साह आणि जेथे यश मिळेल तेथे केवळ पुस्तकी साक्षरतेपुरतेच मर्यादीत राहिले. परिणामत: या कार्यक्रमातून जी कार्यात्मक साक्षरता प्राप्त करावयाची होती त्याकडे नेमके दुर्लक्ष झाले. शासनाने पैसा खर्च केलेला असल्याने या कार्यक्रमाची फलश्रृती तपासण्यासाठी १९७९ मध्ये एख योजना केली. त्या समितीचे अध्यक्ष प्रख्यात शास्त्रज्ञ आणि १९६४-६६ च्या राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाचे अध्यक्ष प्रा. डी. एस. कोठारी होते. त्यातूनच नंतर निरंतर शिक्षण योजनेचा जन्म झाला.

अशाप्रकारे प्रौढ शिक्षणाची झालेली ससेहोलपट, हेळसांड बघवेनाशी तर झालीच पण तिला मरणोन्मुख अवस्थाही आली. प्रौढ शिक्षणातील वर्गातील विद्यार्थीसंख्या रोडावली. कारण प्रौढ विद्यार्थी या शिक्षणाच्या संधीकडे बढतीसाठी शिक्षण यादृष्टीने पाहत होते. वर्गात खेळीमेळीच्या वातावरणाच्या अभावामुळे पाट्यावर चिरखड्या ओढण्यासाठी कशाला जायचे, या विचाराने प्रौढ, निरक्षर वर्गाकडे फिरकेनासे झाले. हे जरी सत्य असले तरी या शिक्षणात जर प्रौढांचे मानसशास्त्राचा वापर, त्यांना कमीपणा वाटणार नाही अशा अध्यापन पद्धती विचारात घेऊन आपण हे शिक्षण राबवले असते तर ते यशस्वी झाले असते. तसेच नियोजन करतानाही या कार्यक्रमाची उद्दिष्टे काय? कोणासाठी? स्वरूप काय? किती वेळा? प्रौढांचा सहभाग किती व कसा? इत्यादींचा विचारही यशस्वितेसाठी महत्त्वाचा आहेच. तेव्हा आजच्या प्रौढ शिक्षणाच्या अवस्थेने निराश न होता ते आव्हान पुन्हा एकदा स्वीकारण्याची गरज आहे. प्रौढ शिक्षण १७३७ साली इंग्लंडमध्ये सुरू झाले, असे म्हटले जात असले तरी प्रौढ शिक्षणासंदर्भात भारताला फार मोठा प्राचीन इतिहास आहे. त्यात प्रौढ शिक्षणाची ध्येय, मार्ग आणि फायदे या सर्वांची चर्चा आहे.

प्रौढ शिक्षणाचा भारताचा इतिहास

भारतात पूर्वी गुरूकुल पद्धती होती. तेथे निसर्गतच संशोधन केंद्र, साधन केंद्र असे आणि गुरूज्ञानाचा स्रोत. प्रत्येक व्यक्ती तेथे स्वानुभवातून मनाचे सुदृढीकरण आणि मनाचे प्रशिक्षण करी. त्यातूनच त्यांचे भावात्मक विश्व समृद्ध होऊन आदर्श जीवनशैली ते प्राप्त करीत. नैसर्गिक पद्धतीने अध्यापन चाले. ब्रह्मचर्याश्रमातून वयाच्या २५ वर्षांपर्यंत शिक्षण घेण्याची सोय केली जात असे. या प्रौढ शिक्षणाचे व्यक्तिमत्व विकास, चारित्र्य घडवणूक, वैचारिक प्रगल्भता, मानसिक आणि बौद्धिक विकास, खरा आनंद निर्माण करण्याची क्षमता निर्माण करणे हे हेतू होते. त्यासाठी नाट्य, रंगमंच ही साधने [illegible] सादर करण्यासाठी, योग्य अयोग्यता ठरविण्यासाठी, [illegible] जाण्यासाठी वापरले जात. तर [illegible] कलाकार एकत्र सादर करतात) हे साधन [illegible]साठी वापरत, त्यातून मूल्य संस्कार रुजविले जात असे. तर वाचन, उच्चारण, विचार प्रवृत्ती विकसनासाठी व्याख्यान, प्रवचन, वादविवाद, चर्चा या घटकांचा वापर केला जाई. संन्यासी, साधू, तीर्थयात्री यांना संस्कृती प्रसार करणारे घटक मानले जाई. ते लोकशिक्षणाचे काम करीत असत.

[illegible] ते कन्याकुमारी अनेक मंदिरे आहेत. त्यांना भेटी देऊन [illegible], महत्त्व, संस्कृती प्रौढ शिक्षणात सांगितले जाई. [illegible] भिन्न भाषा, धर्म, जाती यांच्या [illegible] दिले जाई. त्यातूनच स्वच्छता, सामाजिक व राष्ट्रीय [illegible] केली जात असे. दानधर्मातून सेवा हे मूल्य रुजविले जाई. [illegible]च्या आधुनिक साधनांचा (रेडिओ दूरदर्शन) [illegible] कारण या साधनांचा वापर भौतिक [illegible] योग्य वाटेल ते घेण्यासाठी असतो, [illegible] वाढीसाठी महत्त्वाचे, त्यामुळे [illegible]. चहा, कॉफी इत्यादी सेवन [illegible], असे या प्रौढ शिक्षणातून रुजवले जाई.

या प्रौढ शिक्षणात [illegible] महत्त्व होते. कारण मानवी [illegible] अलिकडे मात्र संगणक, रेडिओ, [illegible] दिसतो. 'मी', 'स्व'चा त्याग करून [illegible] ओळखणे म्हणजे प्रौढ शिक्षण [illegible] आपल्या देशातील प्रौढ शिक्षणाला आहे.

प्रौढ शिक्षणासंदर्भात [illegible] योजना

स्वातंत्र्यानंतर १९७८ चा राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण योजना, १९८५ साली माजी पंतप्रधान कैलासवासी राजीव गांधी यांनी नॅशनल टेक्नॉलॉजी मिशन ऑन अॅडल्ट लिटरसी योजना, १९८६ चा सामूहिक साक्षरता कार्यक्रम, १९८८ चे राष्ट्रीय साक्षरता अभियान, १९९० मध्ये आंतरराष्ट्रीय साक्षरता वर्ष,

अलिकडची सर्व साक्षरता मोहीम अशा प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत प्रौढ निरक्षरता हटविण्यासाठी नवनवीन योजना आखण्यात आल्या. तरीही ३५% भारतीय अजून निरक्षरच आहेत. या योजनांची उद्दिष्टेही खूप महत्त्वाकांक्षी होती, हेही विसरता येणार नाही. कारण या योजनांमध्ये आयुष्यसमृद्ध करण्यासाठी, शोषण थांबविण्यासाठी स्वतःचे हक्क, अधिकार, न्याय मिळविण्यासाठी, कुटुंब समाज, राष्ट्र यांना जबाबदार घटक बनविण्यासाठी, उच्च व दर्जेदार जीवन जगण्यासाठी आवश्यक ती कौशल्ये, अनुभव, ज्ञान, प्रौढांनी मिळवावे, अशी अपेक्षा अनुस्थूत होती. यासाठी महिला मंडळे, युवक मंडळे, क्रीडा मंडळे, सहकारी, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, तांत्रिक, औद्योगिक आणि शासकीय अशा सर्व स्तरातील संस्थांचे जाळे तयार करून प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग, कार्यकर्ते यांचे जाळे विणले जाणे अपेक्षित होते. वैविध्यपूर्ण तंत्रज्ञानामुळे कमी वेळात, कमी खर्चात जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचणे शक्य व्हावे, अशी अपेक्षा होती. त्यात व्यक्तिमत्व विकासालाही तेवढेच मोलाचे स्थान होते. त्यामुळे गरजेनुसार अभ्यासक्रम बदल, सुटसुटीत कार्यपद्धती, पारंपरिक पद्धतीपेक्षा चर्चा, अनुभव सहभाग यासारख्या नव्या पद्धतींचा विचार करण्यात आला. तात्या पंतोजीची पुस्तकी व घोकंपट्टीची अध्यापन पद्धती त्यासाठी वर्ज्य मानण्यात आली. दाट जंगलात राहणारे, सतत भटकणाऱ्या लोकांना शिक्षण कुठे आणि कसे देणार? हा प्रश्न होताच.

शहरी प्रश्न

शहरांमध्ये या अभियानाला सफलता नाही. कारण गावाकडून शहरांकडे सातत्याने येणारी माणसे खूप होती. नुसत्या मुंबईत दररोज साधारणतः ४००० ग्रामीण व्यक्ती रोजगारासाठी येऊन मिळेल, त्या जागी मुक्काम ठोकतात आणि अशा परिस्थितीत असे अभियान चालू ठेवणे खूपच कठीण. उदाहरणार्थ आज दिल्लीत १५ लाख, मुंबईत ७.८ लाख तर बंगलोरमध्ये ४.३५ लाख लोक निरक्षर आहेत.

अतीउत्साह

नियोजन हा आधुनिक युगाचा मूलमंत्र आहे. पण साक्षरता अभियान ही योजना काही ठिकाणी नियोजनाशिवाय सुरू केल्याने तेथे या कार्यक्रमाच्या गुणवत्तेला धोका पोहोचला. काही ठिकाणी प्रचंड उत्साहात संपूर्ण साक्षरता प्राप्त केल्याचे घोषित केले. पण काही ठिकाणी प्रत्यक्षात परिस्थितीपेक्षा जास्त साध्यता तर काही ठिकाणी असाध्यताच होती. 'अक्षर, केराडम' संपूर्ण साक्षर सिंधुदुर्ग या घोषणा झाल्या. पण अजून निरक्षरांच्या फौजा त्या ठिकाणी आढळून येत आहेत.

उत्तर साक्षरता

एकदा साक्षर झाले की, काम पूर्ण होत नाही. ती साक्षरता टिकवून ठेवण्यासाठी निरंतर काम करावे लागते. या उत्तर साक्षरतेला फार महत्त्व असते पण प्रत्यक्षात मात्र बहुसंख्य ठिकाणी त्याची अंमलबजावणी झाली नाही तर काही ठिकाणी संपूर्ण साक्षरता म्हणून घोषित केल्यानंतर खूप उशीरा उत्तर साक्षरता कार्यक्रम राबविण्यात आला.

लोकांचा सहभाग

कोणताही कार्यक्रम असो तो यशस्वी करण्यासाठी लोकांचा सहभाग फार महत्त्वाचा असतो. तसेच या योजनेसाठीही आहे. लोकांसाठी ही लोकांसमवेत चालणारी सामाजिक प्रक्रिया आहे. अर्थात हे जटील प्रश्न कायम असले तरी साक्षरता अभियानाने साधलेली फलश्रुतीही फार महत्त्वपूर्ण आहे. हे दुर्लक्षित करून चालणार नाही.

फलश्रुती

महिलांसंदर्भात

या साक्षरता अभियानांतर्गत प्रामुख्याने ६० ते ६५ टक्के महिला साक्षर झाल्या. एवढेच नव्हे तर त्यांनी एकत्र येऊन बचत गट/स्वयं सहाय्य गट सुरू केले. छोटे-मोठे उद्योग सुरू करून अर्थार्जनही करू लागल्या. समाजातील वाईट गोष्टींना आळा घालण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. उदा. सामूदायिक पाण्याचा प्रश्न, बस, दारूबंदी इत्यादी. आंध्र प्रदेशात नेल्लूरमध्ये झालेले आंदोलन फार महत्त्वाचे ठरले. कारण संपूर्ण राज्यात दारूबंदी झाली. महाराष्ट्रातही विशिष्ट प्रभागातील ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त महिलांनी मागणी केल्यास त्या भागातील दारू दुकाने बंद करण्याचे आदेश सरकार देते.

प्राथमिक शिक्षणाला प्रेरणा

प्रौढ शिक्षणामुळे शिक्षणाबाबत पालकांमध्ये जागरूकता निर्माण झाली. परिणामतः प्राथमिक शिक्षणातील पटनोंदणी घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली. एवढेच नव्हे तर मुलींच्या शिक्षणाबद्दलचे विचार बदलून पटावरची त्यांची संख्या वाढली.

निरक्षर वाढीवर नियंत्रण मिळविणे शक्य झाले

5

Scanned with CamScanner

न शिकलेल्यांना या अभियानात समाविष्ट केल्याने १८ ते ३५ वयोगटातील निरक्षरांची संख्या कमी झाली. देशाची लोकसंख्या वाढल्याने तो आकडा मोठा म्हणजेच ४० कोटींच्या आसपास दिसत असला तरी पण प्रत्यक्षात मात्र प्रौढ निरक्षरतेचे प्रमाण निम्म्याने म्हणजेच ९० टक्क्यांहून ४५ टक्क्यांवर आलेले आहे.

याचबरोबर आणखी काही फायदे झाले. त्या सर्वांची गणना शक्य नाही. तरीपण परिवार कल्याण, स्वच्छता, लसटोचणीची जाणीव, आहार आरोग्याचे महत्त्व कळाल्याने बालमृत्यू प्रमाण घटले, पर्यावरण जागरूकता, अंधश्रद्धा निर्मूलन, शेती उद्योग पूर्वीपेक्षा चांगल्या पद्धतीने सुरू झाले. सामाजिक मेलमिलापही वाढला. त्याचा उपयोग राष्ट्रीय एकता आणि भावनिक एकात्मता निर्माण होण्यासाठी झाला, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

प्रौढ शिक्षणासंदर्भात एकविसाव्या शतकातील भविष्यवेध

आगामी दहा-पंधरा वर्षांत आपले आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय चित्र वैज्ञानिक आणि तांत्रिक क्रांतीमुळे झपाट्याने बदललेले दिसते. आपले माजी राष्ट्रपती माननीय अब्दुल कलाम यांनी तर इ.स. २०२० चा भारत जगातील एक समृद्ध आणि विकसित राष्ट्र असल्याचे संकल्पचित्र रेखाटले हे आपण सर्वजण जाणता. त्यादृष्टीने प्रौढ शिक्षणाची नवी क्षीतिजे आपण विचारात घ्यायला हव्यात. जीवनमान उंचावणारे प्रौढ शिक्षण आपणास द्यावे लागले. केवळ जीवन जगवणारे नव्हे तर दर्जेदार जीवन उपलब्ध करून देण्यास समर्थ बनविणारे शिक्षण द्यावे लागले. आंतरराष्ट्रीय बदलत्या धोरणांचाही प्रौढ शिक्षणावर होणाऱ्या परिणामाचा विचार करावा लागेल. संगणक क्रांती, माहिती तंत्रविज्ञान, जैव तंत्रविज्ञान, संप्रेषण तंत्रविज्ञान, आरोग्य तंत्रविज्ञान यात प्रचंड प्रगती झाली आहे. आज देशात ई व्यवहार, कॅशलेस व्यवहार, नेट बँकिंग या नवनवीन संकल्पना अस्तित्वात आल्या आहेत. त्यासाठी सर्वसामान्य जनतेची जनजागृती आणि मोठ्या प्रमाणात उद्बोधन प्रौढ शिक्षणातून घेणे आवश्यक आहे. नव्या वैज्ञानिक आणि औद्योगिक वातावरणाची प्रौढांना ओळख करून द्यावी लागेल. नवी कौशल्ये, ज्ञान, माणसामाणसातील संबंधात सुधारणा, उपजीविकेला उपयोगी, उच्च जीवनमानास उपयुक्त असे प्रौढ शिक्षण दिले तरच ते संपूर्ण देशात परिणामकारक ठरून पुन्हा एकदा अगदी ग्रामीण भागापर्यंत लोकप्रिय होऊ शकेल.

एवढंच नव्हे तर हे प्रौढ शिक्षण यशस्वी होण्यासाठी शासन, महाविद्यालये, शासकीय, निमशासकीय संस्था, स्वयंसेवी आणि धर्मार्थ, विश्वस्थ संस्था यांना प्रौढ शिक्षणाचे कृती कार्यक्रम तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करण्यासंदर्भात विशेष भूमिका स्वीकारावी लागेल. नवे शोध, नवी तंत्र, नवे वातावरण आणि नव्या स्वरूपातील आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा लक्षात घेऊन प्रौढ शिक्षणाच्या नव्या दिशा आणि क्षीतिजे शोधून काढावी लागतील. तरच आपण संपूर्ण साक्षरता हे व्रत पूर्ण करून अपेक्षित राष्ट्र विकासाचे ध्येय साध्य करू शकू. हे ध्येय दीर्घपल्ल्याचे आहे. रस्ताही खडतर आहे. पण संकल्पसिद्धीसाठी दृढनिश्चय केला तर दाट जंगलातून व अक्राळविक्राळ पहाडातूनही पायवाट तयार करून यशोमंदिराच्या शिखराला पोहोचता येते. जबर इच्छाशक्ती, प्रबळ जिद्द आणि सातत्यपूर्ण कठोर प्रयत्न या जोरावर आपण या कामी नक्कीच यशस्वी होऊ, असा मला विश्वास वाटतो.

Quotation

"Genius is one percent inspiration and ninety-nine percent perspiration."
- Thomas Edison

"Only two things are infinite - the universe and human stupidity, and I'm not sure about the former."
- Albert Einstein

"When you are courting a nice girl, an hour seems like a second. When you sit on a red-hot cinder, a second seems like an hour. That's relativity."

"Not everything that can be counted counts, and not everything that counts can be counted." "Genius is one percent inspiration and ninety-nine percent perspiration."
- Thomas Edison

"Only two things are infinite - the universe and human stupidity, and I'm not sure about the former."
- Albert Einstein

Scanned with CamScanner